

Monika Siwińska

Bizuteria patriotyczna związana z powstaniem styczniowym : uzupełnienie kolekcji Muzeum Historycznego m.st. Warszawy

Almanach Muzealny 7, 112-126

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Monika Siwińska

**BIŻUTERIA PATRIOTYCZNA ZWIĄZANA
Z POWSTANIEM STYCZNIOWYM.
UZUPEŁNIENIE KOLEKCJI MUZEUM
HISTORYCZNEGO M.ST. WARSZAWY**

W

zbiorach Muzeum Historycznego m.st. Warszawy znajduje się bogaty i reprezentatywny zbiór pamiątek historycznych pochodzących z lat 60. XIX wieku, związanych z manifestacjami patriotycznymi i powstaniem styczniowym. Gromadzenie obiektów tego rodzaju zostało zapoczątkowane w latach 50. XX wieku poprzez nabycie części przedwojennych kolekcji Eugeniusza de Phulla¹. W następnych latach kolekcję uzupełniały zakupy oraz dary pozyskiwane od osób prywatnych. Liczba i różnorodność zgromadzonych obiektów umożliwiły podjęcie szerszych badań nad zjawiskiem powstawania i funkcjonowania biżuterii patriotycznej. W 1988 roku wydana została książka Grażyny Kieniewiczowej *Pamiątki powstań narodowych w zbiorach Muzeum Historycznego m.st. Warszawy*. Autorka, w formie katalogu przedstawiła w niej powstające w XIX stuleciu przedmioty, których głównym zadaniem było przekazywanie i upowszechnianie treści patriotycznych w dobie niewoli narodowej. W książce opisane zostały obiekty nawiązujące do insurekcji kościuszkowskiej, wytwarzane w czasie wojen napoleońskich, powstania listopadowego i styczniowego oraz w okresie zsyłek i represji. Prezentacji przedmiotów z kolekcji muzealnej towarzyszą teksty przedstawiające ogólną charakterystykę pamiątek historycznych wraz z opisem najistotniejszych wydarzeń, które zainspirowały ich produkcję. Ukazana została także rola, jaką obiekty tego rodzaju pełniły w pozbawionym bytu państwowego społeczeństwie (funkcjonowały przede wszystkim jako czytelny znak uczuć narodowych i nośnik patriotycznych haseł). Ze względu na charakter kolekcji najobszerniejszą część katalogu poświęcono przedmiotom powstającym w okresie żałoby narodowej, w latach 60. XIX wieku. W zdecydowanej większości wymienione w książce obiekty można zaliczyć do wyrobów biżuteryjnych, znajdują się jednak wśród nich także przedmioty galanteryjne, na przykład paski, kołnierzyki, sakiewki, ale też obrazki, szkatułki, figurki, zegary, filizanki.

1 G. Kieniewiczowa, *Pamiątki powstań narodowych*, Warszawa 1988.

W publikacji Grażyny Kieniewiczowej zaprezentowane zostały pamiątki historyczne, które do Muzeum trafiły w okresie 1953–1988. W następnych latach kolekcja była nadal rozszerzana, również o obiekty powstałe w latach 60. XIX wieku. Uzupełniły one bogaty zbiór biżuterii patriotycznej związanej z powstaniem styczniowym. Do większych nabytków zaliczyć należy zakupiony w antykwariacie w 1994 roku zespół 40 obiektów pochodzących prawdopodobnie ze zbiorów *patrioticów* księdza Walentego Ślusarczyka z Nowej Słupi². W latach 90. i w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku dokonano kolejnych pojedynczych zakupów, a cała kolekcja powiększyła się o kolejne dary od osób prywatnych (w sumie to ponad 60 dodatkowych pamiątek narodowych). Część z nich to przedmioty należące do zabytków kultury materialnej (na przykład przycisk do papieru, szklanica zdrojowa), inne włączyć można do szeroko pojmowanej kategorii biżuterii, uznając, że pojęcie to obejmuje również zegarki, klamry do pasów, breloczki. W zbiorach znalazły się przedmioty, których atrybucja nie nastręcza problemów, jak również takie, które odwołując się do symboliki doby manifestacji i powstania styczniowego, mogły powstać w późniejszym okresie, głównie w ramach obchodów rocznicowych. Te często proste, wykonane z tanich materiałów, skromne przedmioty były nośnikiem treści narodowych i to dzięki historycznym powiązaniom, a nie ze względu na formę, są one dzisiaj cennym zabytkiem w muzealnych zbiorach.

Obiektem, który stanowi typowy przykład noszonej w latach 60. XIX wieku biżuterii patriotycznej, jest zakupiony w 1994 roku krzyżyk wykonany z czarnego szkła (nr inw. MHW 24691) [il. 1]. Należy on do tzw. czarnej biżuterii, którą, zgodnie z panującymi wówczas w Europie obyczajami, noszono w okresie ciężkiej żałoby³. Tradycja eksponowania za pomocą stroju i akcesoriów żalu po stracie bliskiej osoby została wykorzystana na terenie pozbawionego wolności kraju do ukazania nastrojów społecznych, stając się formą demonstracji uczuć narodowych. Czarna biżuteria awansowała więc z poziomu rzeczy służących jedynie indywidualnemu wyrażeniu emocji do rangi obiektów, za pomocą których manifestowano zbiorowe przeżycia i dążenia niepodległościowe.

Wydarzeniami, które doprowadziły do ostantacyjnego noszenia przez patriotycznie nastawione Polki żałoby, były tragicznie zakończone manifestacje warszawskie z 25 i 27 lutego 1861 roku. Pierwszą, zorganizowaną w 30. rocznicę bitwy

2 E. Piwocka, *Biżuteria w Polsce. Zbiory biżuterii patriotycznej Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. Problem datowania i atrybucji*, Toruń 2000, s. 117.

3 E. Barylewska-Szymańska, *Biżuteria... W kręgu rodziny i zakochanych. Biżuteria sentymalna i romantyczna funkcjonująca w Polsce w drugiej połowie XVIII i w XIX wieku*, str. 99.

1. Krzyżyk żałobny z czarnego szkła

pod Olszynką Grochowską, rozpędziły wojska rosyjskie. Gdy dwa dni później tłum zebrał się ponownie, doszło do starcia z oddziałem kozackim, w czasie którego zginęło pięciu uczestników pochodu⁴. Uroczysty pogrzeb poległych odbył się 2 marca, zaś 3 marca w kościołach ogłoszono żałobę narodową. Wiosną 1861 roku czerń zdominowała ulice Warszawy, stając się czytelnym komunikatem nastrojów panujących w polskim społeczeństwie. Do żałobnego ubioru, zgodnie z panującą modą, kobiety dodawały skromną biżuterię. Czarne krzyżyki zawieszane na wstążce były w tym okresie typowym przykładem ozdób, które w kontekście minionych wydarzeń stawały się wyrazem patriotyzmu, a jednocześnie znakiem sprzeciwu wobec odczuwanego zniewolenia. Ozdoby tego rodzaju zwykle wykonywano z niedroгих materiałów, na przykład czarnego szkła, rogu czy pierwszych tworzyw sztucznych, takich jak ebonit czy parkesin, stanowiących zastępnik dla modnego wówczas gagatu⁵. O randze tych przedmiotów nie decydował bowiem szlachetny kruszec użyty do ich wykonania, lecz symboliczna wymowa. Z taniego materiału została zrobiona bransoletka żałobna, zakupiona do muzealnych zbiorów w 1994 roku (nr inw. MHW 24685). Składa się ona z 12 prostokątnych, wielobocznie fasetowanych płytek z pasty szklanej. Z takiej samej pasty powstała również damska dewizka do zegarka (nr inw. MHW 24578) w formie długiego sznura koralu złożonego z paciorków o różnej wielkości. Obydwa przedmioty cechuje typowa dla tzw. czarnej biżuterii surowa prostota, podkreślona przez matowe opracowanie powierzchni. W podobnej konwencji utrzymane są podarowane Muzeum w 2008 roku

4 *Mors sola victris, gloria victis*. 150. Rocznica wybuchu Powstania Styczniowego 1863–1864, Warszawa 2012, s. 18–20.

5 M. Gorczyca, *Zbiory biżuterii Muzeum Okręgowego w Koninie*, Warszawa 1993, s. 36.

korale z toczonego, lakierowanego drewna (nr inw. MHW 27246). Trudno ustalić dokładną datę oraz miejsce powstania tych przedmiotów. Wynika to ze sposobów i warunków ich produkcji. Ozdoby żałobne wykonywane były na szeroką skalę zwykle przez drobne warsztaty rzemieślnicze, które często korzystały z tanich materiałów oraz ze sprowadzanych, gotowych półproduktów⁶. Nawet gdy do wyrobu używano szlachetniejszych kruszców, najczęściej obiektów tych nie sygnowano, obawiając się represji. Krzyżyk, dewizka i korale są związane najprawdopodobniej z okresem manifestacji narodowych. Wyglądem nie odbiegają one jednak od typowej czarnej biżuterii żałobnej i dopiero poprzez powiązanie ich z kontekstem historycznym nabierają nowych znaczeń, stając się nośnikami idei patriotycznych. Kolejny czarny krzyżyk (nr inw. MHW 24064) [il. 2], zakupiony do kolekcji w 1992 roku, mimo że także nie posiada żadnych oznakowań pozwalających na jego datowanie, niewątpliwie również służył manifestowaniu uczuć w okresie żałoby narodowej. Świadczy o tym łańcuszek, na którym został zawieszony. Składa się on z dużych, wykonanych z parkesinu ogniw z podwójnymi otworami, które poprzez swą masywność nasuwają skojarzenia z okowami i niewolą. Noszenie do czarnego stroju biżuterii o tak czytelnej symbolice pozwalało w sposób jednoznaczny przekazać emocje i uzewnętrznić nastrój żałoby. Właśnie ze względu na swą wymowę łańcuchy wykonane z dużych ogniw stały się w latach 60. XIX wieku bardzo popularne, używano ich do zawieszania krzyżyków czy breloków, a także formowano z nich bransolety⁷.

Następny obiekt, który zakupiono w 1994 roku, to medalion z wyrytym na jego powierzchni z jednej strony monogramem wiązanim „MJC”, z drugiej – krzyżem, kotwicą i sercem (nr inw. MHW 24693) [il. 3]. Poprzez formę i użyty materiał można zaliczyć go do szerokiej kategorii czarnej biżuterii. Noszenie medalionów stało się modne wraz z nadejściem sentymentalizmu i romantyzmu, kiedy to w dobrym tonie było uzewnętrznianie własnych odczuć i emocji. Medalion, we wnętrzu którego można było umieścić pukiel włosów, drobną pamiątkę związaną z bliską osobą czy też miniaturę, a w późniejszym okresie również zdjęcie, świetnie wpisywał się w tę „uczuciową” konwencję epoki. Również przedstawienia krzyża, kotwicy i serca – symboli wiary, nadziei i miłości – były częstym elementem zdobniczym umieszczanym na biżuterii sentymentalno-pamiątkowej⁸. Te same motywy w okresie żałoby

6 G. Kieniewiczowa, *Pamiątki...*, s. 9.

7 Wśród tego typu obiektów można wymienić np. ofiarowany Muzeum w 1958 r. komplet biżuterii złożony z naszyjnika i bransolety (nr inw. MHW 2026/a-b). Naszyjnik zwieńczono krzyżem, do bransolety dołączony jest brelok w formie serca i kotwicy. Kolejnym obiektem jest bransoleta z kolekcji Phulla (nr inw. MHW 6/Ph), której część ogniw ma kształt podobny do tych, z jakich wykonany jest opisany w tekście łańcuch.

8 E. Barylewska-Szymańska, *W kręgu...*, s. 93–106.

2. Krzyżyk żałobny na łańcuszku

3. Medalion na łańcuszku

narodowej nacechowano nowymi treściami. W zbiorach muzealnych znajduje się wiele egzemplarzy biżuterii z lat 60. XIX wieku ozdobionych w ten sposób⁹, w kontekście patriotycznym odnosiły się one do uczuć związanych z ojczyzną. Wspomniany wcześniej medalion został zawieszony na łańcuchu z rogowych, czernionych ogniów, nasuwających bezpośrednio skojarzenia ze zniewoleniem i uciskiem. Zestaw użytych symboli jest więc niezwykle typowy dla biżuterii patriotycznej okresu manifestacji. Medalion mógł jednak powstać również w nieco późniejszym okresie i służyć do przechowywania pamiątek po uczestniku powstania styczniowego. Brak oznakowania wytwórcy nie pozwala na dokładne datowanie. Jeśli chodzi o materiał, którego użyto do wykonania ozdoby, to została ona wykonana z tworzywa sztucznego, prawdopodobnie ebonitu, który dzięki matowej, czarnej powierzchni, dobrze imitował gagat. W 2004 roku zostały zakupione także dwa inne medaliony¹⁰ związane z nurtem czarnej biżuterii. Znajdujące się na nich punce pozwalają datować je na okres po 1866 roku i 1872 roku. Gdyby nie te znaki, ze względu na formę można by zastanawiać się, czy nie wytworzono ich w okresie poprzedzającym wybuch powstania lub też w jego trakcie. Przykład ten ukazuje, jak trudnym zadaniem jest ustalenie daty wykonania wielu przedmiotów o charakterze żałobnym i pamiątkowym. Wynikać to może z uniwersalności używanych w nich symboli, jak również ze zbieżności motywów i materiałów, z których wykonywana była biżuteria poświęcona żałobie „prywatnej” i narodowej.

⁹ Por. np. obiekty opisane przez G. Kieniewiczową w *Pamiątkach...* na s. 73, 83–85.

¹⁰ Por. artykuł w bieżącym almanachu autorstwa A. Dąbrowskiej, *Na straży pamięci...*, opis obiektów nr inw. MHW 26108 i MHW 6109.

W zbiorach muzealnych znajdują się także liczne przykłady biżuterii zawierającej napisy i znaki tworzone pod wpływem bieżącej sytuacji, których zadaniem było wizualizowanie treści o bezpośredniej wymowie patriotycznej. Zawierają one daty albo symbole odwołujące się do konkretnych wydarzeń lub przedstawień, dlatego też powiązanie tego rodzaju przedmiotów z okresem manifestacji, a następnie powstania styczniego nie budzi wątpliwości. I tutaj trzeba jednak pamiętać, że używane w latach 60. XIX wieku motywy były często powtarzane w późniejszym okresie, zwłaszcza w biżuterii rocznicowej.

Przykładem połączenia tradycyjnych znaków wyrażających żałobę z przedstawieniami powstałymi w odpowiedzi na wydarzenia historyczne jest srebrny medalik (nr inw. MHW 24062), który Muzeum zakupiło w 1992 roku. Wykonano go najprawdopodobniej niedługo po tragicznych wydarzeniach mających miejsce w czasie demonstracji w dniu 27 lutego 1861 roku. Na awersie znajduje się wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem i napis na otoku „POD TWOJĄ OBRONĘ UCIEKAMY SIĘ”. Na rewersie umieszczono krzyż w cierniowej koronie, skrzyżowane gałązki palmowe, wyobrażenie pięciu krzyży oraz napis „PAMIĄT: POLEGŁYM. D.27 LUTE: 1861 R. W / WARSZAWIE”. To nagromadzenie symboli pozwoliło na przekazanie w niewielkim medaliku (o wymiarach 22 na 15 milimetrów) wielu treści nacechowanych dużym ładunkiem emocjonalnym. Wymowa tego typu przedstawień jest bardzo charakterystyczna dla okresu poprzedzającego powstanie i stanowi wyraz nastrojów społecznych z okresu manifestacji. Dominująca na rewersie emblematyka żałobna – krzyż otoczony koroną cierniową – jest zaczerpnięta, tak jak i wyrażające męczeństwo gałązki palmowe, z symboliki religijnej. Również pięć krzyży wywodzi się z tej stylistyki, ich wymowa ma jednak charakter demonstracji uczuć narodowych. Krzyże symbolizują pięciu zabitych podczas starć z wojskiem, co dobitnie zostaje podkreślone przez umieszczony w otoku napis. Medalik jest więc nośnikiem treści patriotycznych, ale wyraża również emocje, jakie towarzyszyły społeczeństwu polskiemu po zajściach z 27 lutego. Odzwierciedla nastrój żałoby połączony z silnym akcentowaniem przeżyć religijnych (wymowę przedstawień na awersie wzmacnia dodatkowo wizerunek Matki Boskiej z sentencją „Pod Twoją obronę...”). Śmierć uczestników manifestacji staje się tu symbolem martyrologii narodu odczytywanej w wymiarze religijnym.

Przedstawienie pięciu krzyży, zastępowane czasem przez wizerunek pięciu gwiazdek¹¹, stało się dzięki swej wymowie bardzo popularnym znakiem, który

11 W zbiorach Muzeum znajduje się np. obrączka (MHW 17692), broszka (MHW 16913).

umieszczano na licznych egzemplarzach biżuterii patriotycznej¹². Równie często pojawiały się na niej także daty tragicznych zająć¹³.

Innym emblematem używanym w ozdobach będących przekaźnikiem treści narodowych, który ukształtował się pod wpływem wydarzeń historycznych, jest złamany krzyż. Przedstawienie takie znajduje się na zakupionej w 1992 roku klamrze do pasa (nr inw. MHW 24160). Wizerunek przełamanego krzyża związany jest z wydarzeniami z dnia 27 lutego 1861 roku, kiedy to w czasie natarcia Kozaków na manifestujący tłum ucierpiał krzyż wnoszony akurat z mszy pogrzebowej odprawianej w kościele Bernardynów¹⁴. Na klamrze znajduje się również wizerunek wzlatującego orła w koronie oraz gałązki laurowej. Połączenie motywu o wymowie martyrologicznej, jakim jest przełamany krzyż, z niosącymi nadzieję symbolami ojczyzny i zwycięstwa tworzy spójny i czytelny przekaz – uzewnętrznia wiarę w odrodzenie niepodległej Polski. Emblematy znajdujące się na klamrze pozwalają określić jej wykonanie na czas tuż przed wybuchem powstania, kiedy to w społeczeństwie narastało uczucie nadziei. W późniejszym okresie, to znaczy wraz z jego upadkiem przełamany krzyż zniknął z katalogu przedstawień patriotycznych¹⁵. Drugi znak umieszczony na klamrze – orzeł – był, z oczywistych względów, jednym z częściej wykorzystywanych symboli przy tworzeniu przedmiotów mających demonstrować miłość do ojczyzny. Występował zarówno samodzielnie, jak i w przeróżnych zestawieniach z innymi przedstawieniami. Pojedyncze wizerunki orła znajdują się na kilku szpilkach do krawata, o które wzbogaciła się muzealna kolekcja w roku 1994 (nr inw. od MHW 24716 do MHW 24719) [il. 4]. Obiekty te zostały najprawdopodobniej wykonane w latach 1861–1863. W przypadku użycia tak uniwersalnego i nośnego znaku trzeba jednak przy datowaniu zachowywać dużą ostrożność, zwłaszcza że technika, w jakiej zostały wykonane ozdoby, również nie ułatwia atrybucji. Orły znajdujące się na szpilkach powstały w wyniku sztanowania w srebrze (w jednym przypadku użyty został mosiądz). Dzięki tej technice, za pomocą gotowych form można wykonywać tanie, powielane wielokrotnie wyroby, a raz opracowana matryca służyć może złotnikowi przez

12 Pięć krzyży bardzo często umieszczano na srebrnych, emaliowanych na czarno obrączkach upamiętniających wystąpienia patriotyczne. Symbolowi temu zwykle towarzyszyły datyienne manifestacji z 25 i 27 lutego, a następnie również data 8 kwietnia (dotycząca roku 1861), kiedy to miała miejsce w Warszawie demonstracja, która skończyła się śmiercią ok. setki uczestników. Obok tych przedstawień na obrączkach umieszczano także koronę cierniową, gałązkę palmową i krzyż. W zbiorach MHW znajduje się kilka egzemplarzy tego typu obrączek, np. MHW 142/Ph, MHW 131/Ph, MHW 132/Ph.

13 Bardzo charakterystycznym rodzajem biżuterii patriotycznej, na której umieszczano daty 25 i 27 lutego oraz 8 kwietnia są krzyżyki, zazwyczaj wykonane z czernionego żelaza, zawierające dodatkowo jeszcze słowo „pamiętka” oraz koronę cierniową i palmę. Kilka przykładów tego typu krzyżyków znajduje się w zbiorach MHW.

14 E. Piwocka, *Zbiory biżuterii patriotycznej...*, s. 124.

15 Tamże, s. 124.

4. Szpilka do krawata z orłem w koronie

wiele lat¹⁶. W związku z masowym zapotrzebowaniem na biżuterię patriotyczną jej wytwórcy sięgali po metody pozwalające na uzyskanie w krótkim czasie dużej liczby przedmiotów, niemniej jednak ważne było utrzymanie produkcji stałej jakości. O końcowym efekcie pracy decydował poziom wykonania matrycy, rodzaj materiału oraz doświadczenie wykonawcy. Nie zawsze te czynniki szły ze sobą w parze, o czym świadczy bardzo różnorodny charakter wyrobów patriotycznych, z których część ociera się wręcz o kicz. O tym, że osiągnięty za pomocą sztancowania efekt mógł być jednak dobry, można się przekonać na przykładzie omawianych szpilek do krawata.

Technikę sztancowania stosowano często do tworzenia całych ozdób, jak również do wykonywania pojedynczych przedstawień, które następnie łączono ze sobą, tworząc układy o określonej wymowie i kompozycji. Powtarzalność motywów, jakie umieszczano na biżuterii patriotycznej, sprzyjała wykorzystywaniu gotowych form.

Wybity za pomocą tej samej matrycy orzeł mógł znaleźć się na szpilce lub krzyżyku, być użyty jako brelok, broszka czy nakładka na pasek¹⁷. W taki właśnie sposób został ozdobiony srebrny, wypełniony czarną emalią krzyżyk (nr inw. MHW 24705), który trafił do zbiorów w 1994 roku. W tym konkretnym zestawieniu symboli narracja patriotyczna podporządkowana została wymowie martyrologicznej. Z tego samego zakupu, dokonanego w warszawskim antykwariacie, pochodzi także pierścionek (nr inw. MHW 24699), który w warstwie przekazywanych treści obok poczucia niewoli eksponuje

¹⁶ A. Zinkiewicz-Ryndziewicz, *Biżuteria patriotyczna. Wystawa polskiej biżuterii patriotycznej i sztanc, z których były bite*, Kazimierz Dolny, s. 20–23.

¹⁷ Tak został wykorzystany w obiekcie wpisanym w 1994 r. do inwentarza muzealnego pod nr. MHW 24706.

również nadzieję na jej zniesienie, a to dlatego, że znajdujący się na nim sztancowany orzeł został połączony z kotwicą. Obydwie nakładki umieszczono na owalnej pętli utworzonej z podwójnie skręconego drutu, który łącząc się, tworzy szynę. Tak opracowane pierścionki były chętnie noszone w okresie żałoby narodowej. Ich charakterystyczny element, czyli skręcony drut, symbolizował pęta zniewolenia, na nim umieszczano różnego rodzaju emblematy patriotyczne, oprócz orła i kotwicy mogły to być również serce, krzyż, kłódka. Zestaw używanych symboli jest bardzo charakterystyczny, a treści, które za pomocą nich uzewnętrzniano, czytelne w swej wymowie. Pierścionki tego typu wykonywano na szeroką skalę, a sztancowane nakładki zestawiano zgodnie z duchem narodowych wystąpień. Odpowiadały one nastrojom społecznym, w których przeplatały się ze sobą poczucie zniewolenia, żałoby i nadziei¹⁸. Wraz z powyżej opisanym obiektem zakupiono do zbiorów drugi pierścionek (nr inw. MHW 24700) [il. 5], również wykonany ze skręconego srebrnego drutu. Umieszczono na nim kotwicę oraz tarczę trójdzielną, na której w pierwszym, czerwonym polu przedstawiono orła (Polska), na drugim, niebieskim – Pogoń (Litwa), a na trzecim – Świętego Michała Archanioła (Ruś). Na górnej krawędzi tarczy oparto zamkniętą koronę. Nakładki przymocowane do pierścionka świadczą o tym, że powstał on najwcześniej w połowie 1863 roku lub, co jest bardzo prawdopodobne, w kolejną rocznicę powstania styczniowego. Znajdująca się na nim tarcza trójdzielna zaczerpnięta została z pieczęci Rządu Narodowego, która stała się emblematem powstania. Wizerunek ten był bardzo chętnie umieszczany na biżuterii patriotycznej przez całą drugą połowę XIX wieku, a także na początku XX stulecia.

Wśród nabytków muzealnych z roku 1994 należy ponadto wymienić cztery broszki, których stylistyka należy do typowych przykładów ozdób wyrabianych w celu manifestowania miłości do ojczyzny (nr inw. MHW 24686, MHW 24687, MHW 24692 i MHW 24696). Zostały one wykonane w formie biegnącego po okręgu pasa, spiętego klamrą z plastycznym napisem ułożonym z nakładanych liter „BOŻE ZBAW POLSKĘ” (litery na obiekcie MHW 24696 zostały wytłoczone). Broszki różnią się poziomem i szczegółami wykonania, lecz nie wymową. Ich charakterystyczna forma stanowiła czytelny znak narodowego zaangażowania. W niektórych egzemplarzach tego typu biżuterii w centralnym, ażurowym polu umieszczano dodatkowe symbole z katalogu form o wydźwięku patriotycznym. W broszce pod nr. inw. MHW 24692 [il. 6] jest to nakładka z tarczą dwudzielną z Orłem i Pogonią, którą otacza korona cierniowa, od dołu ujęta gałązkami

18 W zbiorach znajduje się kilka pierścionków tego typu. Pochodzą one głównie z kolekcji Phulla. Na poszczególnych egzemplarzach znajdują się różne zestawienia symboli opisanych powyżej, por. K. Kieniewicz, *Pamiętki...*, s. 83–84.

5. Pierścionek z kotwicą i tarczą trójdzielną

6. Broszka w formie pasa

palmowymi. Dodatkowo na klamrze spinającej pas wybito napis: „POLEGŁYM / 27 LUTE / 1861 / WARSZAWIE”. Przedstawienia i napisy są więc bardzo charakterystyczne, to, co nietypowe, to sygnatura wytwórni, która znajduje się na jej odwrocie „SOBOLEWSKI / PARIS”¹⁹. Biżuteria patriotyczna była wykonywana w warunkach konspiracyjnych, dlatego do rzadkości należą obiekty, które zostały oznakowane przez jej twórców, nawet jeśli były to produkty o charakterze jubilerskim. W czasach represji tylko właściciel wytwórni emigracyjnej mógł pozwolić sobie na sygnowanie wyrobów.

Na przykładzie omawianych czterech broszek w kształcie pasa można zobrazować bardzo typowe dla biżuterii patriotycznej zjawisko, polegające na różnym poziomie wykonawstwa obiektów operujących identyczną lub zbliżoną formą. Szeroki rynek zbytu powodował, że jakość materiału i wykonania dopasowywano do możliwości finansowych odbiorcy. Warsztaty, korzystając z rozpowszechnianych wzorów i symboli, utrwały je w rozmaitych tworzywach, za pomocą mniej lub bardziej profesjonalnych środków, w związku z czym efekt końcowy był różny. Oceniając broszki pod względem jakości, należy stwierdzić, że z tego punktu widzenia różnią się one od siebie zasadniczo. Wysoki poziom prezentują dwie: srebrna (nr inw. MHW 24687) oraz platerowana (nr inw. MHW 24692). Na drugim biegunie umieścić należy broszkę z cienkiej blachy (nr inw. MHW 24696) [il. 8]. Tę wykonano metodą sztancowania, uzyskując tani, ale niezbyt efektowny produkt²⁰.

19 W zbiorach Muzeum znajdują się jeszcze dwa obiekty z tą samą sygnaturą: są to pochodzące ze zbiorów Phulla komplety spinek do mankietów z przedstawieniami orła i Pogoni o nr. inw. MHW 82-83/Ph oraz MHW 89-90/Ph.

20 Uwzględniając różnice stylistyczne w porównaniu z innymi broszkami tego typu, można przypuszczać, że broszka ta powstała już po powstaniu styczniowym i ma charakter rocznicowy.

Określając jakość biżuterii patriotycznej, trzeba jednak pamiętać, że nawet jeśli dany przedmiot otrzymywał mało atrakcyjną oprawę, to o jego randze decydowały przede wszystkim treści, jakich był nośnikiem, a nie wartość materialna czy artystyczna.

Odmiennej poziom wykonania prezentują także zakupione w 1994 roku dwie ozdoby o niemal identycznej formie orła z umieszczonymi za jego skrzydłami dwiema szablami i biegnącą przy szponach wstęgą z napisem „BOŻE ZBAW POLSKĘ”. Pierwszy z przedmiotów (nr inw. MHW 24694) [il. 7], platerowany i jakościowo lepszy, wyposażony został w zapięcie agrafowe, drugi (nr inw. MHW 24695), wykonany z mosiądzu, posiada uchwyt do zawieszania. W tym przypadku mamy więc do czynienia nie tylko z różnym poziomem opracowania zbliżonego motywu, ale również z odmienną funkcją: broszki i zawieszki. Wykorzystywanie całych kompozycji, tak jak i pojedynczych, gotowych form do tworzenia różnych rodzajów ozdób było częstym zjawiskiem w produkcji biżuterii patriotycznej²¹. Choć przy datowaniu obydwu przedmiotów należy zachować ostrożność, to jednak można przyjąć, że drugi z nich powstał po upadku powstania. Umieszczona na jego rewersie nakładka z wizerunkiem Tadeusza Kościuszki świadczy o tym, że zawieszka została prawdopodobnie wykonana w związku z obchodami rocznicy insurekcji kościuszkowskiej. Mielibyśmy więc do czynienia z późniejszym powieleniem wzoru, który ukształtowany został w dobie powstania styczniowego. W tym konkretnym przypadku motyw orła wspartego na wstędze z napisem zawierającym jedno z bardziej charakterystycznych haseł tego okresu uzupełniono o dodatkowy emblemat z repertuaru form narodowych, rozszerzając wymowę obiektu.

W 1993 roku Muzeum zakupiło medalik z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej (nr inw. MHW 24460) [il. 9]. Przedstawienie wykonane z granatowej i czerwonej emalii na złotym tle jest zaszkłone i otoczone falistą ramką z mosiądzu. Na odwrocie wygrawerowano napis (obecnie prawie zatarty) „Pamiętka z Częstochowy”. Wizerunki Madonny utrzymane w podobnej stylistyce umieszczone zostały na trzech innych obiektach znajdujących się w muzealnych zbiorach – na pierścionkach pochodzących z kolekcji Phulla²². Wszystkie cztery przedmioty wykonano w latach 60. XIX wieku, prawdopodobnie po manifestacji o charakterze narodowym, która odbyła się na Jasnej Górze w dniu 8 września 1861 roku.

21 Kolejnym przykładem może być opisany w poprzednim akapicie motyw pasa biegnącego po okręgu, którego użyto również w innych obiektach znajdujących się w zbiorach Muzeum, takich jak: kłamra MHW 20865 i szpilki do krawata MHW 16850.

22 Pierścionki wpisane są pod nr. inw.: MHW 171/Ph, MHW 174/Ph, MHW 175/Ph. Opisała je G. Kieniewicz w katalogu *Pamiętki...* na s. 82, pod nr. 133–135.

7. Broszka w formie orła

8. Broszka w formie pasa

Ze względu na specyfikę kultu obrazu Czarnej Madonny, zgodnie z którym Maria mianowana została Królową Polski, pamiątki te należy odczytywać nie tylko w wymiarze religijnym, ale również patriotycznym.

Interesującym obiektem, zakupionym do kolekcji w 1993 roku, jest spinka do mankietów z mikrofotografią autorstwa Karola Beyera przedstawiającą damę w żałobie. Przedmiot ten jest przykładem ozdoby, którą wykonano na indywidualne zamówienie. Spinka zrobiona jest z czarnego szkła osadzonego w złotocnej, profilowanej oprawie. Centralnie, w ażurowym polu, umieszczono złotoną tuleję ujętą w pętlę dwóch zachodzących na siebie owalnych ogniwek; w tuleję wprawiono od góry wypukłe szkietko, pod którym znajduje się widoczna ze strony rewersowej mikrofotografia przedstawiająca damę w głębokim popiersiu, ubraną w czarną suknię z białym kołnierzykiem. Spinka w bardzo dyskretny sposób przywołuje nastrój patriotycznych manifestacji z początku lat 60. XIX wieku. Jedynie strój kobiety z fotografii łączy ten przedmiot z żałobą narodową. Ozdoba miała niewątpliwie charakter osobistej pamiątki, jednak specyficzny, utajony sposób umieszczenia zdjęcia, pozwala ją łączyć z czasem zsyłek i represji popowstaniowych.

Z okresem tym należy wiązać również zakupione w 1994 roku dwa owalne medaiony (nr inw. MHW 24688 i 24689) [il. 10] stanowiące ogniwa bransolety²³. Wykonano je z czarnego prasowanego szkła i ozdobiono wypukłymi, pomalowanymi na biało wizerunkami orła wspartego na skrzyżowanych gałązkach palmowych. Wymowa przedstawienia jest jednoznacznie żałobna i odpowiada nastrojom, jakie ogarnęły społeczeństwo polskie po klęsce powstania, która łączyła się przecież z osobistą tragedią wielu jego uczestników i ich rodzin. Pamiątkami z tego okresu, niosącymi bardzo duży ładunek emocjonalny, są też przedmioty wykonane przez więźniów i zesłańców. Do Muzeum w latach 1994–2013 trafiły trzy obiekty tego rodzaju: krzyżyk i dwie obrączki. Drewniany, czerniony krzyżyk (nr inw. MHW 24554) [il. 11], zakupiony w 1994 roku, jest pamiątką po powstańcu przetrzymywanym w kowieńskim więzieniu, które mieściło się budynku poklasztorным skasowanego w 1832 roku zakonu karmelitów bosych. Świadczy o tym umieszczony na nim snycerski, wypukły napis „KARMELITY 1863” (na ramieniu pionowym) „w KOWNIE” (na ramieniu poziomym). Obrączki (nr inw. MHW 28556 i MHW 28557) przekazane do Muzeum w 2013 roku, według informacji darczyńcy powstały w czasie zesłania na Syberię. Do ich wykonania wykorzystano proste surówce: róg zwierzęcy, włosie końskie i drucik miedziany. Były to typowe materiały używane przez skazańców do wyrobu drobnych ozdób, będących pamiątkami z okresu katorgi. Także sposób, w jaki wykonano obrączki jest bardzo charakterystyczny dla tego rodzaju przedmiotów: ich powierzchnię tworzy dwukolorowa plecionka z włosia. Być może pierwotnie układała się ona w okolicznościowy napis. Stan zachowania obiektów nie pozwala jednak stwierdzić tego jednoznacznie²⁴. Wszystkie trzy wymienione pamiątki mają niepowtarzalny charakter i ze względu na ich sposób powstania związany z kolejami powstańczych losów stanowią cenne nabytki w zbiorach Muzeum.

Na zakończenie przeglądu obiektów, które Muzeum nabyło w latach 1988–2013 warto przywołać jeszcze dwa przedmioty. Co prawda nie należą one do biżuterii patriotycznej, są jednak ważnym świadectwem wydarzeń z lat 60. XIX wieku. Pierwszy to czarna, drewniana linijka (nr inw. MHW 24714) inkrustowana macią perłową, z wzorem wijących się gałązek kwiatowych. Na jej odwrocie naklejono kartkę z napisem „Pamiątka Składki Pogrzebowej 1861”. Przedmiot ten jest niewątpliwie związany ze spontaniczną zbiórką funduszy na pogrzeb pięciu poległych.

23 Bransoleta złożona z takich ogniw znajduje się w zbiorach MHW pod nr. inw. MHW 62/Ph, por. katalog G.. Kieniewiczowej, *Pamiątki...*, s. 117, poz. 261.

24 W zbiorach muzealnych znajduje się jeszcze pięć obrączek wykonanych z włosia, por. G. Kieniewiczowa, *Pamiątki...*, str. 129–130, poz. 293–297; na trzech z nich znajdują się napisy okolicznościowe, na jednym krzyżyk ze szklanych paciorków, a na kolejnym nakładka z symbolami wiary, nadziei i miłości.

9. Medalik z Matką Boską Częstochowską

10. Medalion z orłem, ogniwo bransolety

11. Krzyżyk z więzienia w Kownie

Linijka stanowi więc dokument czasów żywiołowych demonstracji uczuć patriotycznych i manifestacji, które poprzedzały wybuch powstania. Drugi obiekt (nr inw. MHW 25239) to pęta końskie używane według tradycji jako kajdany na nogi zesłańców²⁵. Podobne kajdany z kutego żelaza, składające się z dwóch uchwytów połączonych grubym łańcuchem, przedstawiał Aleksander Sochaczewski na obrazach ze swojej kolekcji syberyjskiej. Pęta końskie, ze względu na sposób ich wykorzystywania, są więc smutnym symbolem czasów represji popowstańczych.

Wśród nabytków z ostatnich 20 lat znajduje się też wiele przykładów biżuterii i przedmiotów użytkowych o charakterze patriotycznym, które produkowano w okresie między zakończeniem powstania styczniowego a odzyskaniem niepodległości. Również opisane obiekty z lat 60. XIX wieku to tylko część zakupionej do Muzeum lub mu podarowanej biżuterii patriotycznej. Ozdoby te wraz z przedmiotami, które znalazły w się w zbiorach do 1988 roku, tworzą bogatą i różnorodną kolekcję. Możemy wśród nich znaleźć typowe wyroby powstające w okresie manifestacji, powstania styczniowego oraz tworzone przez więźniów w czasie zsyłek. Nabytki uzupełniająca kolekcje patriotyków z lat 60. XIX wieku to zarówno przedmioty stanowiące wersję charakterystycznych typów biżuterii, których w zbiorach jeszcze nie było, jak i takie, które Muzeum posiadało, ale w nieco odmiennych wersjach. Dzięki tym wszystkim obiektom można prześledzić rozwój i trwanie historycznych form przekazu treści o wymowie patriotycznej.

25 W zbiorach MHW znajdują się łącznie cztery takie kajdany (nr inw. MHW 19260) oraz pochodzące z tego samego daru z 1998 r. co opisywany obiekt pęta pod nr. inw. MHW 25240 i 25241.